
Fra innføring til evaluering

LEDER

ARE BREAN

are.brean@tidsskriftet.no

Are Brean er sjefredaktør i Tidsskriftet. Han er ph.d. og spesialist i nevrologi.

Den tilsiktede økningen i gull åpen tilgang-publiserings har gitt en rekke bivirkninger. En av verdens største forskningsfinansiører vil ikke lenger gi støtte til denne typen publisering.

Foto: Einar Nilsen

I mer enn 350 år foregikk vitenskapelig publisering nesten uendret (1): Tidsskriftene foresto kvalitetssikring, redigering og publisering. Abonentene betalte, og fikk lese artiklene. Med digital publisering kom modellen under press. Forlagenes ublu profittmarginer var én grunn. At bare de som hadde råd til det hadde lesetilgang, var en annen.

Plan S, lansert i 2018 med bred internasjonal tilslutning, var viktig for å endre modellen. Reglene ble strenge: Forskning finansiert av aktører tilsluttet Plan S, må nå publisere sine artikler med full åpen tilgang, uten forsinkelse (såkalt «gull åpen tilgang») (2).

Fra 2013 til 2023 økte den årlige andelen av vitenskapelige artikler publisert med gull åpen tilgang fra 11 % til 38 %. I samme periode falt andelen artikler publisert med kun abonnementstilgang fra 70 % til 52 % (3). Arbeidet for å gjøre forskning åpnere er slik sett en suksess.

Men suksess handler om mer enn antall tilgjengelige artikler. Ifølge EU-kommisjonens faktaark fra 2019, gjør åpen vitenskap forskningen «mer responsiv til samfunnets behov» (4). Men evidensen for dette er sparsom. En oversiktsartikkel fra 2024 fant at artikler publisert med åpen tilgang genererte noe mer interaksjon i sosiale medier enn andre, men ingen evidens for noen direkte økt samfunnsnytte ut over det (4).

Samtidig har gull åpen tilgang-modellen sine klare nedsider. Den baserer seg på forfatterbetaling. Dermed gir den forlagene insentiv til å publisere mest mulig, billigst mulig. Det tjener mange godt på. Et eksempel er Multidisciplinary Digital Publishing Institute, som fra 2008 til 2022 gikk fra å publisere 1 700 til over 300 000 artikler per år (5). Den samlede årlige inntekten fra forfatterbetaling hos de seks største forlagene tredoblet seg fra 2019 til 2023 (6). Prisen per artikkel stiger stadig, og profittmarginen til noen av megaforlagene er nærmere 40 % (7). Det tilsier at nivået på forfatterbetalingene neppe tilsvarer den redaksjonelle innsatsen per artikkel.

En teknikk for å øke volumet av publiserte artikler er å utgi en rekke «spesialutgaver», der inviterte (som regel ubetalte) gjesteredaktører står for invitasjon, revisjon og publisering av artikler. Slik kan tidsskriftet effektivt publisere mange artikler med høy fortjeneste. Megaforlaget Hindawi, som ble kjøpt opp av det enda større Wiley i 2021, er en av flere aktører som slo seg opp på denne måten. Det endte med at tusenvis av artikler fra spesialutgavene måtte trekkes tilbake etter mer enn tvilsom publikasjonspraksis (5).

Også tradisjonelle tidsskrifter har blitt med på dansen rundt de gylne forfatterbetalingene. Fenomenet kalles «kaskadepublisering» (8), og består i at tidsskriftet etablerer ett eller flere undertidsskrifter under sitt eget merkenavn. Manuskripter refusert i modertidsskriftet sendes til et av disse, mot klekkelig forfatterbetaling. Et av verdens mest prestisjetunge tidsskrifter, Nature, har siden 2015 etablert nærmere 30 undertidsskrifter, noen med forfatterbetaling på opptil 13 000 dollar per artikkel (6).

Gull åpen tilgang fører til at frittstående tidsskrifter og mindre utgivere som ikke kan konkurrere på kostnad, blir kjøpt opp av de store. Fem megaforlag har stått for 70 % av økningen i antall artikler publisert mellom 2016 og 2022 (9). Og de utvider sin makt ytterligere ved blant annet å inngå samleavtaler som gir publiseringsrabatt for store aktører.

I Norge har staten, ved Sikt, inngått flere slike avtaler. De er praktiske og økonomisk fornuftige for den enkelte forsker og for norske universiteter og høyskoler. For forlagene er de bokstavelig talt gull verdt, og sikrer en strøm av artikler og inntekter. Sikt avtaler inkluderer f.eks. nesten 3 000 ulike tidsskrifter eid av megaforlaget Elsevier (1,8 milliarder britiske pund i overskudd i 2023, profittmargin på 38 % (7)).

Flere trekker nå i tvil modellen med gull åpen tilgang. Bill og Melinda Gates-stiftelsen, en av verdens største forskningsfinansierer, gir fra 2025 ikke lenger støtte til forfatterbetaling. Begrunnelsen er omfattende «usmakelig publiseringspraksis», slik som «artikkelfabrikk, tvilsom kvalitetsvurdering og ukontrollert prissetting» (10). Stiftelsen omfavner nå heller en variant av preprint-servere (10). Men også evidensen for en slik modell er svært begrenset, og forskersamfunnet er ganske lunkent (11).

Et annet alternativ er diamant åpen tilgang: tradisjonell publisering med umiddelbar åpen tilgang, uten hverken forfatter- eller leserbetaling. UNESCO har nylig stått i spissen for et internasjonalt initiativ for en slik løsning (12). Men det er vanskelig å finansiere tidsskrifter med diamant åpen tilgang. Derfor er de tradisjonelt gjerne eid av frittstående ideelle organisasjoner eller faglige foreninger. Tidsskriftet vårt er et slikt eksempel. Denne modellen kan være aktuell for flere, men heller ikke her har man særlig evidens å bygge på.

De siste ti årene har gitt større omveltninger i måten vitenskap publiseres på enn de siste 350 årene til sammen, og endringene har kommet med uønskede bivirkninger. Forskning handler om å finne ut hvordan verden egentlig er, ikke hvordan vi ønsker at den er. Da er det et paradoks at vi har så forbausende lite empirisk kunnskap om effekten av ulike publiseringsmodeller.

REFERENCES

1. Brean A. Åpent. Tidsskr Nor Legeforen 2018; 138. doi: 10.4045/tidsskr.18.0924. [PubMed][CrossRef]
2. Plan S. <https://www.coalition-s.org/> Lest 10.9.2024.
3. International Association of Scientific, Technical and Medical Publishers (STM). Uptake of Open Access (OA). <https://www.stm-assoc.org/oa-dashboard-2024/uptake-of-open-access/> Lest 20.9.2024.
4. Cole NL, Kormann E, Klebel T et al. The societal impact of Open Science: a scoping review. R Soc Open Sci 2024; 11. doi: 10.1098/rsos.240286. [PubMed][CrossRef]
5. Clarke & Esposito. The Brief. Retrenchment. <https://www.ce-strategy.com/the-brief/retrenchment/> Lest 10.9.2024.
6. Brainard J. Open for business. Science 2024; 385: 486–9. [PubMed][CrossRef]
7. Nicholson C. Elsevier parent reports 10% hike in profits for 2023. Research Professional News 15.2.2024. <https://www.researchprofessionalnews.com/rr-news-europe-infrastructure-2024-2-elsevier-parent-reports-10-hike-in-profits-for-2023/> Lest 10.9.2024.
8. Pattinson D, Currie G. Designer Science – Why big brand journals harm research. London School of Economics and Political Science 9.6.2024. <https://blogs.lse.ac.uk/impactofsocialsciences/2024/07/09/designer-science-why-big-brand-journals-harm-research/> Lest 10.9.2024.
9. Sharp PA, Bonvillian WB, Brand A et al. The future of open research policy should be evidence based. Proc Natl Acad Sci U S A 2024; 121. doi: 10.1073/pnas.2412688121. [PubMed][CrossRef]
10. Bill & Melinda Gates Foundation. Open Access Policy Refresh 2025. FAQ – Frequently Asked Questions. <https://gatesfoundationoa.zendesk.com/hc/en-us/sections/24836653587860-Open-Access-Policy-Refresh-2025-FAQ-Frequently-Asked-Questions> Lest 10.9.2024.
11. Chawla DS. The future of science publishing. Chem Eng News 2024; 102: 23.
12. UNESCO. Announcing the Global Diamond Open Access Alliance. <https://www.unesco.org/en/articles/announcing-global-diamond-open-access-alliance> Lest 10.9.2024.

